

БЕЙІМБЕТ
МАЙЛИН

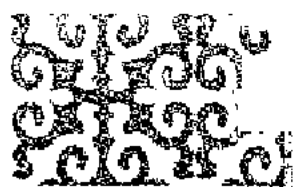
Л 2005
579 14

1

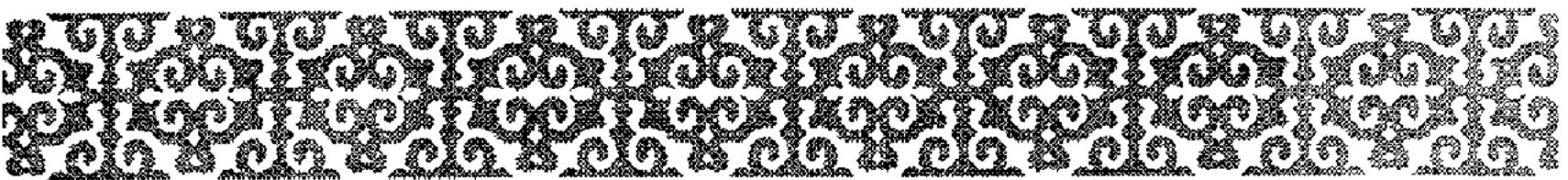

БЕЙІМБЕТ

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

МАЙЛИН

1

Әңгімелер

Алматы
ҚАЗЫҒҰРТ
2003

ББК84 Қаз 7-4
М 14

Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакция алқасы:

С. Абдрахманов, Ә. Асқаров, С. Ғ. **Байменше**,
Т. **Бейісқұлов**, Т. **Көкішев**, Т. М. **Көпбаев**, З. Қабдолов,
Р. **Нұрғали**

Құрастырушылар:

Тоқтар **Бейісқұлов**,
*филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Әлеуметтік
академиясының құрметті мүшесі, Қазақстан тарихи-ағарту
«Әділет» қоғамының мүшесі.*

Серікқали Байменше,
филология ғылымдарының кандидаты.

Майлин Б.

М 14 Көп томдық шығармалар жинағы, — Алматы: «Қазығұрт»
- 2003.

Бірінші том: Әңгімелері. — 584 бет.

ISBN 9965-22-012-3 (том 1)

Қазақ әдебиетінің аса көрнекті жазушыларының бірі Бейімбет
Майлиннің көп томдық шығармалар жинағының бірінші томына қалам
гердің тырнақалды туындыларынан бастап, осы уақытқа дейін еш жерде
жарық көрмеген әңгімелері топтастырылды.

Кітап көпшілік оқырманға арналған.

4702280201 • - **М**
482(05) - 03

ББК 84 Қаз 7-4

ISBN 9965-22-012-3 (том I)

ISBN 9965-22-011-5

© «Қазығұрт» баспасы, 2003

БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН

Қазақ әдебиетінің ХХ ғасырдағы жаңа дәуірін бастаған “алыптар тобында” ірі ақын, іргелі прозаик және драматург Бейімбет Майлиннің орны өзгеше, бөлек.

Қалам қызметіне ерте (1912 жылдан) араласқан Майлиннің ширек ғасыр ішінде жазған тандаулы поэзиялық, прозалық, драмалық шығармалары — біздің бүгінгі сөз өнерімізге қосылған қымбат қазына.

Қазіргі қазақ әдебиетінің негізгі жанрларын қалыптастырып, дамытуға сіңірген ерекше еңбегін, бүгінгі қазақ ауылының жаңа тарихындағы жиырмасыншы-отызыншы жылдардың көркем шежіресін жасауда атқарған айрықша қызметін өз алдына қойғанда, Бейімбет Майлин өзінен кейін қолына қалам ұстағандарға анық екі қырымен өнеге: 1) “Талант — еңбек” деп Горький айтқандай, санлақ суреткер өлшеулі ғана шығармашылық ғұмырында өлшеусіз еңбек сүйгіштігімен “Жазушылық — жазу, жақсы жазу, жақсы жаза алсаң қалам құрғатпай жазу” екенін тынымсыз да мігірсіз іс-әрекетімен қолма-қол дәлелдеп кетті; 2) “Әңгіме — шеберлік мектебі” деп Федин айтқандай, құдды қазақтың Чеховы секілді құдіретті зергер әрі қысқа, әрі нұсқа новеллалары арқылы шын мәніндегі әдеби шеберліктің мектебін ашып, осы жанрдағы шынайы, тап-таза, мөп-мөлдір реализмнің үлгісін көрсетті.

* * *

Бейімбет (Бимағамбет) Жармағамбетұлы Майлин 1894 жылы бұрынғы Торғай облысы, Қостанай уезі, Дамбар болысындағы Ақтөбе деген жерде — қазіргі Қостанай облысы, Таран ауданы, Майлин ауылында туған. Екі жасында

әкеден жетім қалған Бейімбет бір байдың сауыншысы боп жүрген анасының қолында тәрбиеленеді. Жетіге жеткен соң өзі де сол байдың козысын бағып, кейін атының делбесін ұстайды. Бейнет пен жоқшылықтың ащы дәмін ерте татқан жас бала кәрі әжесінің жылы құшағында бұйыға тербеліп отырып, оның:

Өмірімде көргенім күндік, құлдық,
Бұл жалғанда бар ма екен біздей мұндық?—

деген гөй-гөйінің зар сырын жанымен ұғады. Әжесі коне жырларды көп білетін, өзі де аздап өлең шығаратын ақынжанды адам екен. Соның әсері болса керек, Бейімбет қаршадайынан өнерге күмартып, өлеңге әуестенеді.

Майлин алғаш рет ауыл молдасынан сауат ашып, хат таниды. Содан соң есігінде жүрген бай үйінде тұратын Әбдірахман Сатыбалдин деген татар мұғалімнен дәріс алады. Одан әрі іргелес көрші ауылдағы басқа бір Әбдірахман Арғынбаев дегеннің медресесіне түсіп, екі жыл (1910—1912) оқиды. (“Шұғаның белгісіндегі” бас кейіпкердің учитель болуы және Әбдірахман атануы тегін емес-ті). Өз бетінше кітап оқып, көп ізденеді; қалаға барып, білімін одан әрі көтеруге талаптанады.

1913—1914 жылдарда Майлин Троицкідегі “Уазифа” мектебінде, оны бітіргеннен кейін Уфа қаласындағы Медресе-Ғалияда оқиды. Сол жылдары медресе шәкірттерінің әдеби үйірмесіне қатысып, өзі секілді талапкер жастармен бірге “Садақ” атты қолжазба журнал шығарысады. “Садақтың” әрі редакторы, әрі белсенді авторы болған Бейімбет осы журналдың 1914 жылғы үш нөмірінде өзінің тырнақалды прозалық туындысы “Шұғаның белгісін” жариялайды. Бұл “Ғалия” шәкірттері мен ұстаздарының арасында авторының атын шығарып, талантын танытқан тамаша шығарма болатын. Бейімбет Майлиннің медресеге сабақ беретін белгілі татар жазушылары Мәжит Ғафуримен, Ғалымжан Ибрагимовпен шығармашылық байланысы, медреседе өзімен бірге оқитын башқұрт ақыны Сайфи Құдашпен достығы осы кезден басталады. Солармен ынтымақтаса жүріп, Бейімбет екі жылдай орыс тілін үйренуге көп күш салады; Гоголь, Лев Толстой, Чехов, Горький шығармаларымен түпнұсқадан танысады.

Бірақ денсаулық жағдайына байланысты Медресе-Ғалияның оқуын аяқтай алмай, 1915 жылы дәрігерге көрінбек боп Троицк қаласына қайтып оралады да, осы тұста “Айқап” журналында қызметте жүрген Сұлтанмахмұт Торайғыровпен, Мұхамеджан Сералинмен танысады. Журналда бірнеше өлеңдер жариялайды. 1916 жылы еліне келіп, 1919 жылға дейін қаламгерлік қызметімен қатар, ауыл жастарына ұстаздық етеді. Бұл бір орасан қиын, ойлы-қырлы, бұралан жолдары көп күрделі кезең еді. 1916 жылғы маусым жарлығы кезінде елдің ер-азаматтары қылыштарын кекке кайрап, екі жақты езгіге — патша жендеттерінің талауына, жергілікті жемқорлардың қанауына қарсы ұлт-азаттық көтерілісіне аттанғанда, Бейімбет оларға сәт-сапар тілеп, күрес адамдарын ашық айқасқа, берік сапка тұруға шақырды (“Қанды тұман”):

Ойбай-ау, кайдасындар? Аттанындар!
Бері кел, шашау шықпа, топтанындар!—

дей тұрғанымен, осы қозғалыс бірсыпыра жерлерде сәтсіздікке ұшырағанда кенет торығып, келер күннен үміт үзе жаздайды да, 1917 жылдың ақпанында патшаның тақтан құлағанына қуанып, қайта жадырайды (“Қазаққа”):

Келді теңдік, туды теңдік басына,
Қатын, еркек, кәрі менен жасына.
Туысқандық, құрдастыққа асыға —
Алалықты арандағы жой, қазақ!

Бұрынғыдай байың, жарлың шашылма!
Бірлікпенен жұмыс атқар, басыл да!
Азын-аулақ миың болса басында,
Партия, штат, дау-шарынды кой, қазақ!

Ақпан революциясының нәтижесінде шынымен-ақ “келді теңдік, туды теңдік” деп асығыс түйін түйгеніне қарамастан, осы өлеңдегі ел-жұртты бірлікке шақырған ақын үнінің асқақ рухы, азаматтық әуені әлі күнге маңызын жойған жоқ. Тағы бір ескеретін нәрсе, осы өлең сол кездің алауыз, жікшіл, ұр да жық рухынан ада. Бағзы біреулерше, өзінің ел-жұртын, ұлтын тапқа бөліп, анау бай, мынау жарлы-жақыбай деп қалың бұқара арасына жік салып, алауыздық отын жағып жатқан Бейімбет және жоқ.

Керісінше, байың бір бөлек, жарлын бір бөлек шашылмандар, бірігіндер, бірлесіп еңбек етіндер, қазағым, дейді. Демек, Бейімбет Майлин сол кездің өзінде туған елінің болашақ азаттық, еркіндік, егемендік рухымен тыныстағандай...

Бірақ ол тұстағы жағдай да, заң да жалпыға мәлім. Соған сәйкес ендігі өмірі мен өнерін түгел және біржола Қазаннан кейінгі жаңа заманға бағыштаған Бейімбет Майлин 1919—1921 жылдары ауылдағы кеңес жұмысына араласады. 1922 жылы Сәкен Сейфуллиннің шақыруымен Орынборға келіп, баспасөз қызметіне қызу кіріседі. Орталық газет бетінде жиі-жиі әңгіме-очерктер жариялап, "Қызыл Қазақстан" журналында "Шұғаның белгісін" жаңадан жөндеп бастырады, кітап баспасынан өлеңдер жинағын шығарады.

1923 жылы Майлин Қостанай қаласына барып, "Ауыл" деген жаңа газет шығарысады. Көптеген новеллалары, сықақ әңгімелері, белгілі "Раушан — коммунист" хикаяты осы газет бетінде жарық көреді. 1925 жылы Өлкелік өкіметтің арнайы шақыруымен республиканың сол кездегі астанасы Қызылордаға келіп, қайтадан баспасөз және баспа орындарында (1934 жылға дейін) әр алуан қызметтер атқарады. 1934—1937 жылдары "Қазақ әдебиеті" газетінің бас редакторы болып істейді.

Осылармен қатар ұйымдасқан күнінен бастап Қазақстан жазушылар ұжымының құрамында болып келген Бейімбет ұлан-ғайыр әдеби еңбекті ұйымдастыру, ұйым жұмысын басқару, жас әдебиетшілерді тәрбиелеу ісіне үнемі атсалысып отырады.

Бұл жылдарда Майлин — суреткер өз дәуірінің ұлы, өз заманының үні болудың үлгісін көрсетті. Әсіресе оның шағын және орта көлемді эпика түрінде ай сайын, апта сайын толассыз туып, мерзімді газет-журнал беттерінде үздіксіз жарияланып жататын әдеби шығармалары жиырма-шы-отызыншы жылдардағы ауыл өмірінің әрі түзу айнасы, әрі көркем шежіресі іспетті. Сол кездегі шаруа тіршілігінің Бейімбет бейнелемеген сыры да, сымбаты да сирек шығар...

Осы жылдар ішінде жазушының өзі қалам тербеген барлық жанрда елу бес кітабы жарық көріп, жұртқа кеңінен таралып еді.

Б. Майлин 1938 жылы "тағдырдың тәлкегіне" ұшырап, қыршынынан қиылды.

* * *

Бейімбет Майлин — ақын: әдебиеттегі алғашқы адымын өлеңнен бастады және қазақ поэзиясының дамуына өзіне лайық үлес қосты.

Майлин — реалист. Оның поэзия, проза, драматургия салаларының қай-қайсысында жазған шығармаларын алып қарасақ та, тұнып тұрған шындық; ақиқаттан ауып басқан бір де бір адымы болған емес.

Ендеше, шыншыл суреткердің әдеби туындыларының болмыс-бітімін, сыр-сипатын, қажет жағдайда тіпті күнгейімен қоса, көлеңкесін сарапқа салған тұста да оның өзіне ұқсамауға, яғни ақиқат шындықтан алшақтауға болмайды.

Қазақ поэзиясының дамуына өзіндік үлес қосты дегенде, біз қазақ өлеңін көркемдік жағынан еуропалық биікке көтеріп, оның мазмұнды пішінін тотының түгіндегі құбылта құлпыртқан Абайдан әрі өрлетіп әкетті демейміз. Әділіне келсек, Бейімбет өлеңдерінің өрімі ең жеңілі, ырғағы, ұйқасы...— Абай реформаларынан көш кейін жатады.

Демек, кейбір зерттеулерде айтылып жүрген "Бейімбет — қазақ өлеңінің асқан шебері" деген пікір үшқары, ағат. Мазмұн мен пішін жағынан қатар салмақтап байқасақ, оның суреткерлік шеберлігі әңгімелеріне қарағанда өлеңдерінде бәсең, өлсіз.

Олай болса, Майлин поэзиясының қадір-қасиеті неде?

Екі нәрседе — жырлаған тақырыбында және бейнелеген образында: біріншіден, Бейімбет қазақ кедейінің тұрмысы мен тіршілігін қазақ поэзиясында өзіне дейін болмаған аумақта, кең, терең және жан-жақты суреттеді.

Екіншіден, Бейімбет қазақ кедейінің мінезі мен мүсінін қазақ поэзиясында өзіне дейін болмаған деңгейде дәл, тіпті типтік һәм символдық дәрежеде (Мырқымбай) тарихи жағынан нақты және өрбу, өсу үстінде сомдап соқты.

Осы екеуінің үстіне енді Бейімбет өлеңдері мен поэмаларының тұла бойына күн шуағындай тарап, ұшқын атып, сәуле шашып жатқан әрі жылы, әрі шымыр юморды (әзіл-әжуәні) қоссақ, жалпы Майлин ақындығының

өзгелерден оқшау, тек өзіне ғана ерекшелігі белгіленеді де, оның, жоғарыда айтылғандай, қазіргі қазақ поэзиясының дамуына қосқан үлесі анықталады.

* * *

Суреткердің өнері өмірімен, яки өз басынан кешкен ғұмыр-тіршілігімен тығыз байланысты. Ол өмірде нені жете таныса, өнері арқылы жұртқа да соны танытады. Осы ақиқат тұрғысынан қарасақ, Бейімбеттің дүниеге көзін ашқаннан көрген-баққаны көбіне ауыл өмірі. Төңкерістен бұрынғы, төңкеріс қарсаңындағы және одан кейінгі қыр тіршілігі, дала тұрмысы. Сондықтан оның ширек ғасыр бойы, сөз өнерінің қай жанрында болсын, жазған шығармалары түгел ауыл өміріне арналуы тегін емес.

Осыны өзі де білген: “Жаңа әдебиет” журналының 1931 жылғы 6—7 сандарында ол өзі туралы: “Менің бұл күнге дейін жазған тақырыбым ауыл туралы ғана болып келеді”,— деп ашып айтты.— Өндіріс өмірін суреттеуге мен әлі күнге дейін кірісе алғаным жоқ. Өйткені, әлі күнге өндіріс өмірімен таныстығым жоқ”.

Жә, бірақ мұнда тұрған не бар? Қазақта ауылды, даланы жырламаған ақын бар ма? Өйткені “қоғалы көлдер, құм сулар кімдерге қоныс болмаған?” (Махамбет).

Бейімбеттің дала жырындағы — ауыл әуеніндегі өзіне дейінгілерден оқшау ерекшелік те дәл осы арадан келіп шығады.

Сенің зарың — зарлайтыным өмірге,
Сенің арың — арлайтыным өмірде.
Сен жыласаң — көзден жасым тамшылар,
Сен қуансаң — қайғы, шерім аршылар.

Бейімбет Майлиннің “Кедейге” деген өлеңіндегі осы жолдар — оның ақындық кредосы — қаламгерлік бағдарламасы. Ол өзінің онша ұзақ емес өнер жолында осы мақсатынан бір сәт тайып, табан аударып көрген жоқ. Өйткені, оның өмірде де, өнерде де серті тұрақты, берік және мәңгілік ант еді:

Кедей деп туғам, кедей деп өлем,
Не көрсем де кедеймен көрем.

Кедей қуанса, кедей жұбанса,
Бір елі КӨККе тимейді ТөбеМ.

Жырлағаным — кедейдің жыры,
Сырлағаным — кедейдің сыры.
Сырым да бір, жырым да бір,
Мен-дағы сол кедейдің бірі.

“Ұлы күні”

Жоғарыда аталған жорық ақыны Махамбеттің дала тақырыбындағы толғау жырында аһ ұрған арман, өкініш аралас өршіл романтизм сарыны желі тартып жатса, Абайдан төгілген шалқыма сырда ауыл көшіп кеп қонып жатқан сәнді де салтанатты жазғы жайлаудың мәре-сәре көңілді, көркем көрінісі таза реалистік сипатта суреттелсе, Бейімбеттегі дала кейпі — ауыл кескіні мүлде басқа: ол дала тіршілігіне, даладағы ауыл тұрмысына кезінде әр шиеленістің бірден-бір себебі саналған таптық тұрғыдан, дәлірек айтқанда, өзінің шыққан тегі кедейдің көзімен қарайды. Мұның өзі заңды да. “Әдебиеттің таптығы” деген қатал да қасаң қағида әдеби шығармашылықтың шешуші шартына айналған жағдайда, Бейімбеттің бұған басқа көзқараста болуы мүлде мүмкін емес еді.

Ең үлкен ерекшелік осында жатыр.

Ауыл өміріне кедей мүддесі мен мұратының тұрғысынан қараған Бейімбет шығармаларының идеялық мазмұнында, сөз жоқ, қазақ қоғамындағы қилы-қилы қайшылықтар, адамдар арасындағы әлеуметтік теңсіздіктер желі тартып жатты.

1915 жылы жазған “Жазғы қалып” деген өлеңінде ақын қыс өтіп, жаз жетіп, табиғат түлеп өзгермеген, ауыл өміріндегі атам заманнан келе жатқан ескілік, кертартпа салт-сана, “жер дауы, жесір дауы” — кесір дауы” әлі өзгермей, “қыс болса, әменгерге жесір сатып, аянбай көз жасына белден батып” жүрген “ақсақал, қарасақалдардың” әдептен тыс нысапсыз әдет-ғұрпын аяусыз әшкерелейді.

“Ауылда” деген өлеңінде автор надан ортада үйден-үйге қыдырып “ет те шай — тапқаны тек тамақ ішкен” қарекетсіз жалқауларды сынаса, “Садақбайда” ел ішін алатайдай бүлдіріп, топ, жік, партия құрып, жұртты орға жыкпак болып жүрген саяси алаяқтарды түйрейді.

Майлин жырлаған казак ауылы екеу — төңкеріске дейінгі ескі ауыл, төңкерістен кейінгі жаңа ауыл. Екеуінің де сыр-сипатын акын тек қана кедей дүрбісімен көреді, көрсетеді, таниды, танытады.

Ал кедей деген кім, кедейлік деген не? Мұны Майлиннен артық білген ешкім тағы да жоқ. Мұны 1913 жылы медреседе оқып жүрген кезде жазған алғашқы өлеңінен-ақ (“Мұқтаждық”) анық аңғаруға болады:

Ай, мұқтаждық, кесел болып тұрдың ғой!
Талапкерге қарсы тұзақ құрдың ғой!
Қолды созып, бойды жазып жүргізбей,
Ауруы жоқ бір мүгедек қылдың ғой.

Ақынның түсінігінше, мұқтаждықтың ең кесірлі жері — талапты жастың қалтасын қағып, түбінен “жел гулететіні” ғана емес, ілгері бассам деген аяғын кері тартып, “жалындаған жүрегін сөндіретіні”. Содан соң амал жоқ:

Шарасыздық күнге ұшырап байғұстар
Садаға үшін жанын байға жалдайды.

Бейімбет өзінің тұрақты тақырыбына осынық бәрін тұрлаулы түрде көріп-біліп, ұғып-түйіп, саналы түрде келді.

Ал енді бай деген кім, байлық деген не? Майлин бұған да (“Мал”, “Байлыққа”, “Қарынға”) кедейдің көзімен қарайды. Бұл тұста да түйін-тұжырым берік. Мәселен, “мал” — Майлиннің ұғымында Бальзактың түсінігіндегі “ақша секілді”, — “санасызды санға қосқан”, сөйтіп, оның “өзін патша, өзін би” еткен байлық. Малы бардың қолында бәрі бар. Тілесе, тіпті:

Малы барлар “Меке” барар жалақтап,
Сөзін сыйлы, елді аузына каратпак.

“Мұсылмандық белгісі”

Дәл осы арада ақынның шыншылдығымен қатар сыншылдығы да айрықша айшықпен көзге түседі. 1912 жылы 18 жасар Бейімбеттің Медресе-Ғалиядағы қолжазба журнал “Садақта” тұңғыш жарияланған осы өлеңінде Қазан төңкерісіне дейінгі әбден тозығы жетіп, тарих сахнасынан шығып бара жатқан ескі ауылдың тон мойын түр-тұрпаты, ауылдағы малдылар мен жалдылардың ала-құла топас

сыр-сипаты, томырық мінез-кұлқы, байлар мен жалшылардың ала-құла ара-қатысы ащы сықақ, уытты мысқыл арқылы біршама білгірлікпен суреттеле тұра, жалпы қазақтардың діншілдігі көбіне жасанды екені, асылы қазаққа ислам жөнді дари қоймағаны әжуамен аңғартылады. Шіркін, несін айтасың, “біздің қазақ баласы — шын мұсылман” деп қағыта қалжындап алады да, мұның мұсылмандығының түрі — күніне “бес намаздың жалғызын-ақ оқып ап”, күдайға бет алды құла түз “күлдык” ұра беру деп күледі. Байлар бұл тұста да баяғы қалпы арамза, алдампаз, алаяқ: молдаға зекет ретінде “көтерем тай, қотыр кой” беріп, соңыра “о дүниеге” барғанда бәрі түгел жұмақ төрінен бір-ақ шықпақ! Осыны аяусыз сынға алған ақын өлеңінің аяғын астарлы кекесінмен бітіреді:

Барлық қазақ иемденіп, жұмақты,
Басқаларға орын қалмай жүрмесін.

Майлин юморы мен сатирасы осылайша ақындығының алғашқы адымдарынан бастап-ақ әрбір өлең жолдарының ара-арасынан шымыр-шымыр қайнап шығып, күллі поэзиясының өнбойына шым-шым сіңе берген еді.

Көне ауылдың қоғамдық қоршауы мен әлеуметтік ортасындағы кедергі-кеселді, адам басындағы кесепат-келеңсіздікті, керенау-кердендікті найзадай түйрейтін осынау ащы да болса ашық, адал, ақжарқын күлкісін ақын өзінің аңызға айналған әйгілі ұнамды кейіпкері Мырқымбай мінезін — қылығы мен құлқын, әдеті мен ғұрпын, сайып келгенде, санасы мен салтын әзілдеген тұста да іркіп көрген емес. Оны айтасыз, Бейімбет өзіне ту а біткен әжуасынан Мырқымбай түгіл, Ленинді жырлағанда да айныған жоқ:

— Күлән-ау, анау кім?	— Кімді?
— Ленин ғой.	— Кедейді.
— Шошайғаны несі?	— Қайда?
— Қолы ғой.	— Байға
— Неғып тұр?	— Не деп?
— Шақырып тұр.	— Күресейік кел деп.

Мырқымбай — қазақ әдебиетінде бұрын-соңды мұншалық бедерлі бейнеленбеген, дәлірек айтқанда, мұншалық жан-жақты жинақталмаған және дараланбаған, мұншалық

ұтымды мүсінделмеген және мінезделмеген тың тип. Ол Төңкеріске дейін байдың малын бағып, шөбін шауып, ғұмыр-тіршілігін құлдық пен қорлықта, азап пен бейнесі астында өткізген; төңкерістен кейін өз еркі өзіне тиіп, енді малға ие, жерге кожа боп, адам санатына қосылған; келе-келе өмірге көзін ашып, оңы мен солын танып, еңсесін көтеріп, белін жазып, қашаннан шерге толы көкірегіне енді азаттықтан туған қуаныш енген соң аздаған жел бітіп, асып бара жатқан ерлік болмағанмен, біршама о жар өрлікке басып, төңірегіне әнтек тентектік көрсете бастаған жалаңаяқ жалшы — кейде кеж, кердең, кейде томырық, тұйық, кейде оспадар, о жырай... Өзінің оқығаны жоқ қараңғы, тұрмыста тоқығаны да жоққа жақын көрбала, бірақ әйтеуір жаңа өмір екпінімен жүрегінде жігер оянған, білегіне бірқыдыру күш біткен, ниеті дұрыс, пиғылы адал еңбек адамы — кедей. Дәл осындай сауатсыз шаруаға тән сыр мен сипатты шындық шеңберінде өндіре, өрбіте, кейде тіпті өсіре баяндау арқылы Бейімбет ел аузында аңызға айналып кеткен атақты образ-символын айшықтайды.

Мырқымбай — жиынтық кейіпкер — тип. "Мырқымбай" деген есімнің өзінде әжуамен пернеленген астар бар, атына заты — болмысы, бітімі, мінезі, қылығы, қимылы, қауқары түгел сыйып тұр. Мырқымбай десе мырқымбай!..

Мырқымбай! Мырқымбай! Мырқымбай!..
Бай, бай, бай, бай!
Жүрмейсің жәй.
Нең бар еді?
Әй, құдай-ай!..

"Мырқымбай"

Бұл — Мырқымбайды тұңғыш көруіміз: заман ағымына, заң байыбына жөндеп бара алмайтын парықсыз, доғал, сотқар баласының ат сұраған ауылнайды жер-жебіріне жете балағаттап, анайы бейбастықтық жасағанына өкініп, діңкесі құрыған әке не қыларға білмей:

Бай, бай, бай, бай!
Жарым ес-ай!
Құның ба еді
Бір шолақ тай!—

деп ызаға булығып, зығыры қайнайды. Ал баласы бәрі бір түкке түсінбейді.

— Әке-ау, мұның не?— деп аңырады.— Ауылнай құдай ма еді? Әкімді құдай деп, шұлғимыз да отырамыз ба?

Осының өзінде кәдімгідей логика, керек десеңіз, тіпті зандылық бар. Майлин бұл жерде де ақиқаттан аттамайды, шындықтың шекарасынан шыкпайды. Бұл тұстағы (1922) Мырқымбай бұдан бес жыл бұрынғы бай мен болыс тепкісінің астында жатқан тулақ Мырқымбай емес, оянған, көзін ашқан, кеудесіне әжептәуір намыс біткен, ширақ, қунақ Мырқымбай. Бұл бүгінде “өмір — күрес” екенін біршама ұққан, бірақ соның парқын дұрыстап түсіне бермейді. Күресу — қарсы келгенмен қалайда қарсыласу, қармаса беру, “атқа мінген адам” көрінсе “теке көзденіп” кету, омыраулау, ақылына көнбеу, айтқанына жүрмеу деп біледі. Одан арғыға білігі жетпейді.

Күйгелек әке де қояр емес, өз-өзінен өжіктеп, баж-баж етеді:

Бар, шақырып кел!
Сары атты бер!
Қол қусырып, аяғына жығылсаң,
Ашуын тастадым дер!

Тоңмойын бала торс етіп, шалқасынан түседі:

— Бара алмаймын.
Оған пенде бола алмаймын!
Тентіретіп жіберсең де,
Бұл тілінді ала алмаймын!..

Баланың дөкірлігі, әкенің өкініші көрініс береді бұдан.

Осы арқылы сол кездің бір алуан ащы шындығы қолма-қол жария болады, адамдар арасындағы алауыздық қыңыр қиястыктан, жөн білмейтін жетесіздіктен екені өлең-диалогтен анық әрі әдемі аңғарылады. Осылайша, оқушының көз алдында бір адамның күлқы бір топ адамның мінезіне, яки Мырқымбай мырқымбайлыққа ұласады. Сонда Мырқымбай — бір адамның кескіні ғана емес, бүкіл бір әлеуметтік ортаның кейпі, сыры, сипаты. Мырқымбайдың типтік бітімі де осы арада жатыр. Бейімбеттің жиырма шакты өлеңі мен екі поэмасының (тіпті бірнеше фельетоны мен әңгімесінің) әрқайсысында әр қырынан көрініп, кезенді

шындықты көркем жинақтау арқылы мінезі мен мүсіні мейлінше мол тұтасып-тұлғалана берген Мырқымбай келе-келе осылайша образ-символға айналған.

Мырқымбайға ыза боп күйіп-піскенмен, әкенің де баладан асып бара жатқан ештеңесі жоқ. Бала шорқақ болса, әке қорқақ, екеуі бір сөлкебайдың екі жағы секілді. Әкенің балаға сары атты ауылнайдың "жетегіне байласаң кайтеді" деп зар қаққандағы халі мен калпы жалпы қоғам камын ойлаған көшелілігі емес, қай заманда болмасын, әйтеуір аткамінер атаулыдан ығып, ығысып қалған үргелектігі, үрейсіздігі, құр қаудырлаған қаукөрік қалбағайлығы.

Енді өшікті:
Боктауынды есітті,
Шауып алудан тайынбас —
Түріп қойып есікті.
"Малын жасырды" деп,
"Егін басылды" деп,
"Налок" дей ме, "мәлок" дей ме,
Әй, қатырды ғой басымды кеп...

Осы заман жайын, жаңа өмір мәнін түсінген ойлы адамның сөзі ме? Бұл кешегі бай үстемдігінің кезінде би-болыстан зәбір көріп, жапа шегіп, запы болып қалған қорғансыз бейшараның бүгінгі жаңа тұрмыс тұсында да ескілік шырмауынан шыға алмай, көне әдетінше күйбендеген күйкілігі, рухани мешелдігі, демек, әкенің өзі баласы, яки Мырқымбай болмағанмен, істеп жүргенінің бәрі - "мырқымбайлық".

Әрине, ауыл өмірінің астын үстіне шығара жанартпақ боп, ауыл адамдарына жаңа заң орнату әрекетінде жүрген ауылнайлар — "атка мінген адамдар" мұндай аласапыран ауыспалы шақта асыра сілтеуден де құралақан емес-ті. Бірақ, қалай болғанда да, әйтеуір әкенің балаға ызасы адам психологиясындағы жаңғырудан гөрі, сол кешегі сорлылықтың бүгінгі сарқыншағына ұқсаңқырайды. Міне, Мырқымбай "мырқымбайлыққа" осылай ауысады да мұның өзі бір адамның ғана келеңсіз құлқы емес, күллі қазақ ауылындағы кеселі мол кезенді құбылысқа айналады.

Дегенмен, төңкеріс тудырған жаңа қоғамдық жүйе кезінде Мырқымбай да, "мырқымбайлық" та бір орында, бір қалыпта тұрмайды. Мырқымбай бірте-бірте өсуге, "мырқымбайлық" бірте-бірте өпуге бет алады. Майлин поэзиясының

өн бойында айрықша арна салып, желі тартып жатқан кедей тақырыбы енді осы өзгерістерді типтендіре суреттеу, көркем жинақтау барысында игеріліп, идеялық шешімін табады.

Ауылнайға көк шолағын бермей қалған Мырқымбай үйінде жым-жырт қол қусырып қарап отырмайды. Дұрысында ауыл-аймақты түгел сілкіп, өртеңге шыққан өсімдіктей дүркірей көктей, көгеріп келе жатқан жаңа тұрмыс, жас өмір Мырқымбайды қарап отырғызбайды. Міне, көктем келді де, жаз шықты. Қалың кедей енді жер жырттып, егін егуге тиіс. Мемлекет "әкесіндей жарылқап, қап-қап тұқым берген соң" тал бойына "қуанышты күш кірген", бет жүзіне "жылы шырай түс кірген кедей байғұс қалтаңдап" ел-жұртты тегіс (ішінде Мырқымбай бар) еңбекке шақырады:

Әкел бері, көк шолақты Мырқымбай,
Тез қамытта, ағаш соқа жегелік!

"Қуаныш"

"Ауру қалса да әдет қалмайды" деген емес пе, баяғы жалшылық тұрмыс әбден ығыр қылған Мырқымбай ә дегенде әлгі шақыруға бірден құлақ аса қоймай, өзі жаңадан қосылған жас келіншегінің қасында бойкүйезденіп үйде қалады да, жер жыртуға әкесі кетеді. Бай-бай шал да сол баяғы қалпы, соқаға көк шолақ ат пен көк сиырды парлап жегіп, әлденеге құрысып-тырысып, өз-өзінен бақшаң-бақшаң, баж-бажетеді:

Айт!.. Боразна!.. Бауыздалғыр көк шолақ.
Әй! Мырқымбай... Жүгендемей, нокталап...
Өк!.. өк.. өк.. өк! Арам қатқыр көк сиыр...
Әй, құдай-ай, көрсеттің-ау көрімді!..
Бүгін үйде жататұғын екенмін,
Мырқымбай мен жіберіп-ақ келінді!

"Кедейдің кейістігі"

Бірақ бұл күй ұзаққа созылмайды. Мырқымбай да сілкінеді, намысқа басады. Ауылдағы кертартпаларға, керенау-кердендерге қарама-қарсы қаһарға мініп, алдымен өзімен өзі кеңесіп, өзіне-өзі есеп береді ("Қазақ туралы"):

Естен кетпес байдың берген азабы!
Талай-талай тарттым нақақ жазаны.
Енді, енді, енді басын идірдім,
Бірақ, әзір, істегенім аз әлі!

Ал, аз емес, көп іс тындыру үшін, мезгіл мінезіне, уақыт талабына сай ел қызметін атқару үшін қайтпек керек? Мырқымбай ойланды. Енді бұған басқалар емес, бұл басқаларға үн қатып, ұран тастайды:

Қойшы-қолан, қайда өңкей сиыршы!
Маңайыма келіп бәрің жиылшы!

Сөйтіп, Мырқымбай жаңа өмір ырғағымен өзін де, өзгелерді де біраз қағып-сілкіп байқамақ боп, “қойшы-қоланды маңайына жиып” алады да, сартап болған ескі жұртты тастап, жаңа жерге — Алакөлге көшеді (“Көш”):

Майлаусыз сықырлаған ағаш арба,
Көк шолақ мықшындайды тартып зорға.
Шанырағын таңып алып жүк үстіне,
Мырқымбай көсемсініп барады алда.

Енді бірде Мырқымбай даладан қалаға кеп, кедейлер съезіне қатысады. Бұл түрі тіпті бөлек, бұрынғыдан әлдеқайда түлеп алған: жүзінде қуаныш, сөзінде қайрат, жігер, нық екпін, “Дүниенің тұтқасымын!” деген сөз ап-анық боп көзінде жазулы тұр. Өткенде жалқаулық, бұйығы бойкүйездік жасап кателескені енді есіне түсіп: “Өткен қате ойын кернеп алғандай, жұрт жұмсаса, қайда болсын, барғандай” (“Бүгін”). Осыдан былай Мырқымбай ауылдағы жаңа тұрмыс үшін талай науқанға белсене, білек сыбана қатысады. (“Қара сор”, “Бөліс” т. б.). Нәтижесінде Мырқымбай жыл санап жетіліп, санасы өсіп, рухы биіктеп, нағыз еңбек адамына айнала береді де, Мырқымбайдың үйі шын мәнісіндегі шадыман “еңбек үйіне, еңбек күйіне бөленеді” (“Қанжар”).

Ақыр аяғында Бейімбет “Бер, Мырқымбай, қолыңды” деген өлеңінде бас кейіпкерінің бүкіл өмір жолын ойша шолып, оған өзінің алдында, өзіне ел алдында есеп бергізеді. Өйткені, ақын көк шолақ аттан басқа түгі жоқ, “сауған сиыр байдікі, өгіз Ормантайдікі” деп отырған сорлы кедейді “баяғыда көрген”, “баласын солдатқа жіберіп, заң еңіреген бейшараға “16 жылы да келген”, төңкерістен кейін жиын жасап, жиылыс басқарған, Сары обаның бауырын трактормен жыртып егін еккен, ауылда кооператив ұйымдастырып, мектеп ашқан Мырқымбайдың “еңбегі

өнген". Сондықтан оның келешегіне "әбден сенген" ақын есеп-өлеңін былай аяқтайды:

— Жидың білем қоныңды,
Көрдiң бе енді жолыңды,
Ілгері көшке жетейік,
Бер, Мырқымбай, қолыңды!

Бұл — бір Мырқымбайға ғана емес, барлық болмыс-бітімі, сыр-сипаты, мінез-құлқы мен іс-әрекеті Мырқымбай образына жинақталған осы ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы күллі қазақ кедейіне арнап айтылған сөз.

Мырқымбай туралы өлеңдер топтамында сөз бен сурет, ой мен образ осылай жымдасқан. Майлин поэзиясында өзіне тән мәнер мен машық, өзгеден ерек өрім мен өрнек бар десек, оны дәл осы арадан іздеген жөн.

* * *

Суреткер — өз заманының ұлы, өз дәуірінің үні. Ол өзі өмір сүріп отырған мезгіл мен мекендегі кандай құбылысқа болса да енжар, бейтарап қарай алмайды. Оны бәрі тебірентеді, ол бәріне араласады. Ендеше оның қаламынан туған шығармалар да бір емес, бірнеше тақырыпқа жазылады, бір емес, бірнеше зәру жәйтке құрылады. Оның көркем туындыларының мазмұны мен пішіні де, жанры мен жанрлық түрлері де осыдан келіп шығады. Бұл табиғи нәрсе!

Мәселен, Майлин поэзиясындағы тегі мен түрін автордың көзі белгілеп, "поэма" деп ат қойып, айдар таққан шығарма жоққа жақын. Оның оқиғалы ұзақ жырлары сюжетсіз шағын өлеңдерімен аралас-құралас бірге жүр. Ал, белгілі әдебиет зерттеушілерінің анықтауынша, Бейімбет әр алуан тақырыптағы қысқа өлеңдермен, лирикалық һәм сатиралық жырлармен қатар он төрт дастан жазған. Бұларды тақырып жағынан саралап, екшеп қарасақ, бесеуі ("Байдың қызы", "Рәзия қыз", "Қашқан келіншек", "Зәйкүл", "Маржан")— әйел тегін жырлаған шығармалар.

Бұл тақырып, жалпы, Майлин поэзиясынан елеулі орын алады. Қазақ қызының тағдыры мен талайы туралы, әйелдің отбасындағы, қоғамдағы, өмірдегі орны мен рөлі қасында Бейімбет қаламынан туған өлең-жырлар біркыдыру. Бірақ солардың бәрі бірдей әйел атаулының атам заманғы аянышты

халін, бас бостандығы жоқ байғұстығын, бай үйінің отымен кіріп, күлімен шығып жүрген күн екенін, кейін жаңа заманда өз еркі өзіне тиіп, ерлермен теңелгенін ертегідей шұбатып бір сарынмен баяндай бермейді, әрине... Демек, Майлиннің бұл такырыпты жырлауы әдетте әдебиет сыншылары жиі уағыздайтын стандарттан аулақ, әр өлеңнің идеялық мазмұны әр түрлі.

Әрине, ақын әйел басының азаттығына айрықша қуанады:

Азат, әйел, қолыңды әкел!
Сен азаттық көркісің.
Азаттығың мәңгі, мәңгі,
Мәңгі-бақи беркісін!

“Азат әйел”

Азат әйел тіршілігіндегі, іс-әрекетіндегі, мінез-құлқындағы өзгеріс-жаңалықты жіті байқап, байыптайды:

Қарындастың қайғы жоқ қабағында,
Аз болсын жаңалық бар талабында.
“Азат әйел” деп кесте оюлайды,
Қарындашын қолына алады да.

“Қарындастың кестесі”

Ал әйелдің теңелуі — бір адамның басындағы жақсылық қана емес, бүкіл өмірдегі жаңалық, жалпы әлеуметтік санадағы жаппай өзгеру, болмыс-бітімі болашақта қалыптасатын жаңа адамға апарар жол:

Тең әйел, сен теңелсең, өмір жаңа,
Өзгеріп, әлеуметтік салт пен сана.
Жас өмір ұл мен қыздың өрнекшісі,
Жаңа адам туғызар күш сонда ғана.

“Тең әйел”

Алайда, Майлин “әйел теңдігінің” жөні осы деп, “азат әйел” не істесе — соның бәрін құптап, қошемет жасап, құрбет алды қол шапалақтай бермейді. “Азат әйелдің” басына келген бақытты, “әйел теңдігін” түсінуін сын көзімен қадағалайды.

Айталық, “Құдық басында” деген өлеңінде “көнтек ерін Қодардың қатыны, көк езулі Омардың қатыны, Ұлтарақ, Балға, Айнабай, Тарақ — бас қосып, бір күн солардың қатыны

кұдықтан су тартудың орнына, бір-бірінен сыр тартып, су іздеген сиырларға "Арам қатқырлап" кебістерін лактырып, өздері бір-біріне құлақтарын тосып, "жаулықтарын итере салып, ауыздары сылп ете қалып", өсек-аянды қардай боратса, мұны бұзақылық, бейбастықтық ретінде өлтіре сынап, жұрт алдында әшкере қылады. Надан әйелдердің сондағы өсектейтіні жаңаша тәрбиесі бар Дәмеш деген келіншектің шашын қиғызып, ернін бояғаны екен... Өсекші әйелдердің бұл қылығы, сөз жоқ, өмірдегі жаңаруға жат ескілік, надандық.

"Көңіл айту" деген өлеңінде байы тәркіленіп, жер аударылған бәйбішенің жаңа тәртіпке көндіге алмай, өткен күнін аңсап, зар жылағанын мыскылдаса, "Жайлыбайда жалғыз катын" деген өлеңде Зейнеп сұлудың жалғыз атты Жайлыбайға жібі түзу жар болғысы келмей, малы көп, қалтасы калың мырзаның қақпақылына түсіп, арбағанына әуейі болған неке бұзарлығын сынайды. Сондай-ақ, "Біздің келін" деген өлеңде бір жас келіншектің койшы күйеуін менсінбей, үй-ұясын бұзып, ата-енесінің де зықысын шығарып, қит етсе "сотка барам" деп шошандап, ақыр аяғында бір пысыққа тиіп алған шайтандығы мен сайқалдығын уытты сатиранын улы жебесімен аяусыз түйрейді.

Демек, Бейімбет тендік, азаттық дегенді арқаланып, бас бостандығын алған білімсіз әйелдердің білместік жасағанын, жаңа заманның жаңа адамына жат қылығын кешірмейді, күстаналайды. Оның қолдайтыны — жаңа заманға лайық жаңа адам, жас та болса бас болуға айналған ақылды қыз ("Бибігүл деген қарындас") — еңбек адамы...

Майлин шығармашылығын зерттеушілер оның оқиғалы, сюжетті ұзақ өлеңдерін күллі қысқа өлеңдерінің ара-арасынан іріктеп алып, поэмалар ретінде талдап жүр.

Жоғарыда аталған махаббат такырыбындағы поэмалардың ішінен "Рәзия қыз" (1919) бен "Маржанды" (1933) бөліп қарастыруға болар еді. Бұлардың бірінде Рәзия атты бай қыз Әлім деген кедей жігітке көңіл қосады, бірақ арманына жете алмай, екеуі де ақ бандылардың оғына ұшады, екіншісінде Маржан қыз не егде жалшы Тасқараға, не жас койшы Сәлімге қосыла алмай, екеуінің де өліміне себепші Самалық байдың озбырлығына душар боп, қайғылы халге ұшырайды.

Басқа поэмалар да осындай қоғамдық маңызы үлкен әлеуметтік мәселелерді қозғайды. "Кемпірдің ертегісі" (1927) он алтыншы жыл оқиғасына, "Қанай" (1928) азамат соғысына арналса, "Бөліс" (1927) аулындағы жер бөліс жайын суреттейді. Бұлардан бұрынырақ жазылған "Өтірікке бөйге" (1922), "Хан күйеуі" (1923) ертегі-аңыз, қиял-ғажайып сюжеттерге құрылған.

Турасын айтқанда, осылардың қай-қайсысы да қазіргі қазақ әдебиетінің өскен, өркен жайған биігінен, қоспасыз суреткерлік шеберлік тұрғысынан пайымдасақ, осы күні әбден жетілген шын мәніндегі шынайы поэмалардың алғашқы баспалдақтары, бүгінгі биігімізге кешегімізден келетін көне сұрлеу секілді. Әрине, әрқайсысында да кезенді шындық көтеріледі, идеялық жағынан да айқын нысана бар, бірақ өлендік жағы солғын, композициялық құрылымы болбыр екенін айтпасақ болмайды.

Сондықтан да біз Бейімбет өлендері мен поэмаларына нағыз әдебиетшінің биік талғамы белгілеген нағыз көркемдік критерийлерін өлшем етіп, шыншыл шолу жасасақ, екі нәрселерін айрықша атау жөн ғой дейміз. Оның бірі — Майлиннің юморы мен сатирасы.

Қазақ әдебиетіндегі бұл саланы акын өзіне дейінгі деңгейінен біршама ілгері әкетіп, біраз жетілдірген. Абайдың "Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол — ақынның білімсіз бейшарасы" деген қағидасын мықтап ұстанғандай, өлең ішіне басы артық сөз кіргізбеу үшін, әр сөз орнын тауып, ойнап тұруы үшін және әр сөз авторлық идеяға қызмет етіп, шығарманың сюжетін, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасын, бір-бірін жақсы көруін немесе жек көруін, бір сөзбен айтқанда, мінездердің жасалу тарихын өрбіте, дамыта беруі үшін өлең өрімін өзгертіп, өлендегі ырғақ пен бунақты, тармақ пен шумақты, жалпы өлең өрнегін өзгеше тәсілге көшіріп болған жағдайда, жай баяндаудан қызық әңгімелеуге, яғни өлең-диалогке ауыстырған. Мұнысы ойдағыдай ұтымды шыққан.

Үлгі ретінде "Ыбыраймыз, Ыбыраймынды" алсақ та жетеді.

Кеше:

- Уа, кімсіз?

Бүгін:

— Уа, кімсің?

— Ыбыраймыз.
— Жаймысыз?
— Жаймыз.
— Уа, қайдан келесіз?
— Сайлаудан келеміз.
Елге ойран сап,
Ойнаудан келеміз.

— Ыбыраймын.
— Жаймысың?
— Жаймын.
— Қайдан келесің?
— Соттан келемін.
Соттан емес-ау,
Оттан келемін.

Мұнда акын қазақ байларының дәурені жүріп, дегені болып тұрған патша тұсындағы усойқы сықпыты мен Қазан төңкерісінен кейін бак пен тақтан, байлық пен биліктен жүрдай сорлаған сиқын салыстыра, шонжарлардың кешегі қылығы мен бүгінгі құлқын бір-біріне қарама-қарсы қойып, бәрін бір кейіпкердің басына жинақтайды. Кеше "Кімсіз?" деген сұраққа "Ыбыраймыз!" деп, бір өзі барлық жуандар атынан айғайлай күпілдеген күпсер бүгін дәл сол сауалға басқа емес, бір өзінің атынан мүсәпірсіп қана "Ыбыраймын" деп мінгірлейді. Кеше "Қайдан келесің?" дегенде тағы да көпше "Сайлаудан келеміз, елге ойран сап, ойнаудан келеміз!" — деп одырандаса, бүгін жекеше "Соттан келемін, соттан емес-ау, оттан келемін" деп жабығады...

Өлең ешқандай баяндаусыз, не суреттеусіз, тек екі адамның өзара сөйлесуіне — сұрақ пен жауапқа гана құрылған. Сұрақта, жауап та тұжырымды, қысқа, басы артық бір сөз жоқ. Әр сөз образға қызмет етеді, әркімнің сөзінен өзі көрінеді, сол арқылы авторлық идея қолма-қол объективті идеяға айналады. Әр сөзде шымыр-шымыр шымшыма, сықақ, әр жолда кекесін, мыскыл. Өленді оқыған сайын әр шумақтағы юмор иронияға, ирония сарказмға, сарказм сатираға айналып, оқушыны үйіре жетелеп әкетіп бара жатады. Тағы да айтамыз: бұл — Бейімбеттің өлең өрімі мен өнер өрнегіндегі өзіндік бір сипат.

Екінші сипат Майлин поэзиясының жалпы идеялық мазмұнына тән. Бұл сырды ақынның өзі әдемі айтқан.

Бәрін айт та — бірін айт,
Коллективтің жырын айт!

Айтты-айтпады, Бейімбет қай жанрда жазбасын, күллі шығармашылығының ең өзекті мазмұны — Қазақ Республикасындағы жаңа ауыл шындығы. Оның поэзиясы да солай, ең жақсы, жарқын өлендері ("Құтты болсын мейрамың",